

Біленко М. С.,
*кандидат юридичних наук, в.о. ученого секретаря
Київського регіонального центру
Національної академії правових наук України*

ЩОДО ПИТАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УМОВАХ УНІФІКАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА

ON THE ISSUE OF CIVIL LIABILITY IN THE CONTEXT OF THE UNIFICATION OF LEGISLATION

У статті розглядається інститут цивільно-правової відповідальності як один із центральних інститутів цивільного права. Визначаючи цивільно-правову відповідальність, зазначається, що вона є одним із видів юридичної відповідальності. Відповідно, цивільно-правовій відповідальності властиві всі ознаки юридичної відповідальності: по-перше, це одна з форм державного примусу, по-друге, відповідальність застосовується тільки до правопорушників, по-третє, відповідальність може реалізовуватися тільки уповноваженими державними органами, по-четверте, відповідальність правопорушників полягає у застосуванні до них передбачених законодавством заходів.

На протипагу цивільно-правовій відповідальності протиставляється господарсько-правова. Встановлено певні ознаки, які властиві господарсько-правовій відповідальності. Розглянуто господарські санкції як правовий засіб відповідальності (форму реалізації відповідальності й одночасно міру відповідальності) у сфері господарювання. Зазначено, що найбільш поширеною формою відповідальності є відшкодування збитків, а ЦК і ГК України дещо по-різному підходять до визначення складу збитків. Встановлено, що неустойка за ЦК України виконує як функції виду забезпечення виконання зобов'язання, так і міри (форми) цивільно-правової відповідальності (незалежно від того, передбачена вона умовами договору чи ні), натомість ГК України встановлює, що основним видом неустойки є залікова, за якої збитки відшкодовуються лише в частині, не покритій штрафними санкціями. Акцентується увага на існуванні розбіжностей між заліковою та штрафною неустойками.

Відзначено, що заходи оперативного впливу не є різновидом цивільно-правових санкцій чи засобом відповідальності, натомість, визначаючи їх як юридичні засоби правоохоронного характеру, що застосовуються до порушника цивільних прав та обов'язків безпосередньо самою управненою особою як стороною у цивільних правовідносинах без звернення за захистом права до компетентних державних чи суспільних органів. Зроблено висновок, що відсутність гармонії термінологічних узгоджень між ГК та ЦК України щодо відповідальності призводить до певної конкуренції між ними та становить дублювання в положеннях ГК України ще й інших законодавчих актів, створюючи додаткові перешкоди для правозастосування.

Ключові слова: *договір, цивільно-правовий договір, санкції, відповідальність, правопорушення, правозастосування, господарський договір, цивільні правовідносини, неустойка, права, обов'язки.*

The article considers the institute of civil liability as one of the central institutions of civil law. Defining civil-legal responsibility, it is said that it is one of the types of legal responsibility. Accordingly, civil-law responsibility is characterized by all the features of legal responsibility: firstly, it is one of the forms of state coercion, secondly, responsibility applies only to offenders, thirdly, responsibility can be implemented only by authorized state bodies, fourthly, the responsibility of offenders consists in the application to them of measures provided by law.

As a counterbalance to civil liability, economic and legal liability is opposed. Certain attributes peculiar to economic-legal responsibility are established. Economic sanctions as a legal means of liability (a form of implementation of liability and simultaneously a measure of responsibility) in the economic sphere are considered. It is noted that the most common form of liability is compensation of damage and the Civil and the Commercial Code of Ukraine have slightly different approaches to determination of the damage. It is established that according to the Economic Code of Ukraine the penalty performs both functions of a type of obligation fulfillment and a measure (form) of civil responsibility (irrespective of whether it is stipulated by a contract or not). The Civil Code of Ukraine states that the main type of penalty is a set-off penalty, in which the damage is compensated only in part not covered by penalties. Attention is drawn to the existence of differences between the offsetting and punitive forfeit.

It is noted that the measures of prompt impact are not a kind of civil sanctions or means of liability, but defining them as legal means of law enforcement nature, applied to the violator of civil rights and obligations directly by the governed as a party in a civil legal relationship without recourse to the competent state or public authorities for the protection of the right. It is concluded that there is no harmony of terminological consistency between the Civil Code of Ukraine and the Commercial Code of Ukraine regarding liability, leads to a certain competition between them and constitutes duplication in the provisions of the Civil Code of Ukraine and other legislative acts, creating additional obstacles to law enforcement.

Key words: *contract, civil contract, sanctions, liability, offense, law enforcement, business contract, civil law, penalty, rights, obligations.*

Цивільно-правова відповідальність не залишається без уваги вчених. Натепер у Цивільному кодексі (далі – ЦК) України відсутнє поняття цивільно-правової відповідальності, незважаючи на те, що у цивільному законодавстві інститут цивільно-правової відповідальності, без сумніву, є одним з центральних інститутів цивільного права. Тому протягом тривалого часу серед науковців ведеться дискусія щодо цих понять.

Для прикладу Франція, яка нині робить перші активні кроки в обговоренні реформи щодо цивільно-правової відповідальності як договірної, так і позадоговірної.

Визначаючи цивільно-правову відповідальність, варто відзначити, що вона є одним із видів юридичної відповідальності. Юридична відповідальність, як і всі інші види соціальної відповідальності, – єдина, але має дві форми реалізації: добровільну і примусову. Зміст форм реалізації юридичної відповідальності визначено дотриманням обов'язків або правопорушенням, з чого випливає заохочення, схвалення або покарання [1, с. 177]. «Юридична відповідальність» – це багатоаспектне правове явище, що ґрунтується на певних нормативних приписах, має регулятивний та/або охоронний характер і знаходить своє вираження або в дотриманні певних правових правил поведінки щодо їх непорушення (тобто обмеження дій особи задля певного блага), або у застосуванні до правопорушника відповідного виду примусу (тобто настання для особи закріплених у законодавстві негативних наслідків за скоєне правопорушення) [[1, с. 177].

Відповідно, цивільно-правовій відповідальності властиві всі ознаки юридичної відповідальності: по-перше, це одна з форм державного примусу; по-друге, відповідальність застосовується тільки до правопорушників; по-третє, відповідальність може реалізовуватися тільки уповноваженими державними органами; по-четверте, відповідальність правопорушників полягає у застосуванні до них передбачених законодавством заходів [2, с. 9–18]. Цивільно-правова відповідальність, як зазначає І.С. Канзафарова, – це зумовлена особливостями предмета і методу цивільно-правового регулювання система цивільно-правових засобів, за допомогою яких, з одного боку, забезпечується і гарантується захист цивільних прав та інтересів суб'єктів

цивільного права, з іншого – здійснюється штрафний і виховний вплив на правопорушників. Застосування заходів цивільно-правової відповідальності спрямоване насамперед на забезпечення інтересів конкретної особи і може здійснюватися як у судовому, так і у позасудовому порядку [3, с. 7]. На думку Т.С. Ківалової, цивільно-правова відповідальність за завдання шкоди є видом цивільного охоронного право-відношення, в якому одна сторона (заподіювач шкоди) зобов'язана нести передбачені нормами права негативні наслідки вчиненого нею правопорушення у вигляді компенсації за власний рахунок завданої іншій особі шкоди, а інша сторона (потерпілий) має право на відшкодування завданої їй шкоди [4, с. 9].

У деяких посібниках зазначається, що цивільно-правова відповідальність, як самостійний вид юридичної відповідальності, полягає у покладенні на правопорушника заснованих на законі невігідних правових наслідків, що проявляються у позбавленні його певних прав, у заміні невиконаного обов'язку новим або у приєднанні до невиконаного обов'язку нового, додаткового [5, с. 183; 70, с. 80]. Аналізуючи основні концепції виникнення цивільно-правової відповідальності, С.А. Загородній довів доцільність застосування до досліджуваних правовідносин конструкції складу цивільного правопорушення і дійшов висновку, що цивільно-правова відповідальність виникає внаслідок таких підстав, як: 1) протиправні дії боржника; 2) наявність наслідків у вигляді шкоди у кредитора; 3) наявність причинного зв'язку між діями боржника і наслідками у вигляді шкоди, що виникли у кредитора; 4) вина боржника. А тому можна констатувати правильність та обґрунтованість концепції складу цивільного правопорушення як загальної і єдиної підстави цивільно-правової відповідальності [6, с. 226, 229].

На противагу цивільно-правовій відповідальності господарсько-правовій властиві певні ознаки, а саме: 1) суб'єктами відповідальності є суб'єкти господарювання, їх структурні підрозділи, а також інші учасники господарських відносин; 2) у разі залучення до відповідальності суб'єкт господарювання зазнає несприятливих наслідків економічного характеру у вигляді грошових санкцій (неустойка, штраф, пеня, відшкодування збитків) або у вигляді обмеження

правоздатності суб'єкта господарювання; 3) економічні санкції, що застосовуються до порушників господарських зобов'язань, передбачені господарським законодавством, господарськими договорами, а також локальними нормативними актами суб'єктів господарювання; 4) єдина підстава застосування відповідальності – це здійснення правопорушення, тобто протиправні дії або бездіяльність правопорушника; 5) на відміну від інших видів відповідальності (цивільно-правової, адміністративно-правової тощо), господарсько-правова відповідальність настає незалежно від вини правопорушника [7, с. 862].

Правовим засобом відповідальності (формою реалізації відповідальності й одночасно мірою відповідальності) у сфері господарювання є господарські санкції. Господарські санкції – це заходи впливу на правопорушника у сфері господарювання, в результаті застосування яких для нього настають несприятливі економічні та/або правові наслідки [8, с. 280]. Своєю чергою господарсько-правова санкція становить визначену безпосередньо законом або договором міру (масштаб, величину) відповідальності правопорушника [8, с. 281].

Відповідно до норм ГК України у сфері господарювання застосовуються такі види господарських санкцій, як оперативно-господарські санкції, відшкодування збитків, штрафні санкції. У науковій літературі із загальної теорії, цивільного та господарського права питання про суть санкції та її співвідношення із поняттям відповідальності залишається дискусійним. Зазначаючи, що санкція безпосередньо пов'язана з вимогою певної поведінки, яка міститься у правовій нормі, О.Е. Лейст зазначав, що у юридичному обов'язку відображено вимогу належної поведінки, а санкція – спосіб державного примусу до виконання (додержання) цієї вимоги, загроза примусом на випадок її порушення [9, с. 23].

В аспекті цивільно-правових відносин О.О. Красавчиков санкцію розумів як установлену законом міру майнових або інших правових невігідних для особи наслідків, яка застосовується в разі недодержання закону, невиконання прийнятих зобов'язань, заподіяння шкоди, або за наявності інших передбачених законом підстав [10, с. 13].

У літературі радянського періоду робилися спроби трактувати відповідальність як обов'язок

особи давати звіт про свої дії [11, с. 8–11]. Цивільно-правова відповідальність трактується як різновид санкції, а саме покладення на правопорушника основаних на законі невігідних правових наслідків. Такими наслідками для правопорушника можуть бути відшкодування ним заподіяних збитків, сплата неустойки (штрафу, пені), втрата завдатку або повернення його у подвійному розмірі.

Загальноприйнятим в юридичній літературі є положення про те, що підставою цивільно-правової відповідальності є склад цивільного правопорушення, який включає такі елементи (умови): 1) протиправну поведінку (дії чи бездіяльність особи); 2) шкідливий результат такої поведінки (збитки); 3) причинковий зв'язок між протиправною поведінкою і шкодою; 4) вину особи, яка вчинила правопорушення.

Згідно з ч. 2 (абзац 2) ст. 231 ГК України, якщо порушено господарське зобов'язання, в якому хоча б одна сторона є суб'єктом господарювання, що належить до державного сектору економіки, або порушення пов'язане з виконанням державного контракту, або виконання зобов'язання фінансується за рахунок Державного бюджету України чи за рахунок Державного кредиту, штрафні санкції застосовуються, якщо інше не передбачено законом чи договором.

Найбільш поширеною формою відповідальності є відшкодування збитків. Слід відзначити, що ЦК і ГК України і в цьому питанні дещо по-різному підходять до визначення складу збитків. Так, відповідно до ст. 22 ЦК України до збитків належать: втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода). Натомість ст. 224 ГК України до складу збитків відносить: вартість втраченого, пошкодженого або знищеного майна; додаткові витрати (штрафні санкції, сплачені іншим суб'єктам, вартість додаткових робіт, додатково витрачених матеріалів тощо), понесених стороною, яка зазнала збитків внаслідок порушення зобов'язання другою стороною; неодержаний прибуток (втрачена вигода), на який сторона, яка зазнала збитків, мала право розраховувати

у разі належного виконання зобов'язання другою стороною; матеріальна компенсація моральної шкоди. Тобто поняття збитків, яке міститься у ГК України, ширше за змістом, що створює труднощі в процесі правозастосування та визначення розміру збитків.

Як зазначає О.А. Денисенко стосовно господарських зобов'язань, відповідальність у формі стягнення збитків є універсальною, тобто збитки як форма відповідальності застосовуються у випадках порушення будь-якого господарського зобов'язання і в будь-яких випадках, коли інше не передбачено законом [12, с. 218]. Звичайно, законом або договором може бути передбачено відшкодування збитків у меншому або більшому розмірі.

У юридичній літературі неодноразово зверталася увага на необґрунтований підхід до питання про співвідношення таких форм відповідальності, як відшкодування збитків і неустойки за ЦК та ГК України. Якщо за ЦК України (ч. 1 ст. 624) загальною є штрафна, або сукупна неустойка, коли за порушення зобов'язання одночасно у повному розмірі може бути стягнено і неустойку, і збитки, то за ГК України (ч. 1 ст. 232) така неустойка (штрафні санкції) за загальним правилом є заліковою, тобто збитки відшкодовуються в частині, не покритій цими санкціями.

Відповідно до ст. 549 ЦК України неустойкою (штрафом, пенею) є грошова сума або інше майно, які боржник повинен передати кредиторі у разі порушення боржником зобов'язання. Штрафом є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання. Пенєю є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожен день прострочення. У ГК України неустойка, штраф, пеня кваліфікуються як штрафні санкції, які учасник господарських відносин зобов'язаний сплатити у разі порушення ним правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання (ч. 1 ст. 230 ГК України), тобто штрафні санкції застосовуються тут саме в горизонтальних (договірних) відносинах між суб'єктами господарювання.

Неустойка виконує як функції виду забезпечення виконання зобов'язання, так і міри (форми)

цивільно-правової відповідальності (незалежно від того, передбачена вона умовами договору чи ні), а в ГК України основним видом є залікова неустойка, за якої збитки відшкодовуються лише в частині, не покритій штрафними санкціями. Крім того, таке правило можна побачити і серед норм ЦК Республіки Казахстан – ч. 1 ст. 351.

Також слід звернути увагу на те, що порушене суб'єктивне право може бути захищене особистими односторонніми діями управомоченої особи без звернення до компетентного юрисдикційного органу. Це має місце, зокрема, у разі застосування управомоченою особою до правопорушника заходів (санкцій) оперативного захисту. З поняттям «оперативність» асоціюється швидке, негайне реагування особи на порушення її права [13, с. 6]. Так, наприклад, В.П. Грибанов виступав проти тлумачення заходів оперативного впливу різновидом цивільно-правових санкцій чи засобом відповідальності, натомість визначаючи їх як юридичні засоби правоохоронного характеру, що застосовуються до порушника цивільних прав та обов'язків безпосередньо самою управненою особою як стороною в цивільних правовідносинах без звернення за захистом права до компетентних державних чи суспільних органів [14, с. 126–130].

Оперативний захист здійснюється у певному порядку і у строки, встановлені законом або договором. Строк оперативного захисту передбачає період часу, протягом якого здійснюється реагування особи на порушення її права. Захист оперативним способом здійснюється у порядку і у строки, що передбачені цивільним законодавством або договором. Найяскравішим прикладом строків оперативного захисту свого порушеного права є момент відмови сторони від договору в разі порушення його умов. Одностороння відмова від договору допускається, якщо це передбачено законом або домовленістю сторін.

У ГК України передбачено, що за порушення господарських зобов'язань до суб'єктів господарювання та інших учасників господарських відносин можуть застосовуватися оперативно-господарські санкції – заходи оперативного впливу на правопорушника з метою припинення або попередження повторення порушень зобов'язання, що використовуються самими сторонами зобов'язання в односторонньому порядку і застосовуються незалежно від вини суб'єкта,

який порушив господарське зобов'язання (ст. 235 ГК України). Як відомо, перелік засобів оперативного впливу не є вичерпним. Так, на думку В.В. Луця, необхідно відрізнити від цивільно-правової відповідальності оперативні санкції або засоби оперативного впливу, оскільки останні «не відповідають початковому стану потерпілої сторони, спрямовані на запобігання конкретним правопорушенням у майбутньому, виконують забезпечувальну функцію, мають застережливий характер і можуть застосовуватися в оперативному порядку односторонньо уповноваженою стороною без звернення до юрисдикційного органу» [15, с. 696].

З наведеного вище можна дійти висновку про відсутність гармонії термінологічних узго-

джень між ГК та ЦК України щодо відповідальності, яка виражається у певній конкуренції між ними. Найвні колізії в об'єктивному розумінні становлять дублювання в положеннях ГК України інших законодавчих актів, створюючи додаткові перешкоди для правозастосування. Також у контексті наведеного у розрізі рекодифікації цивільного законодавства нам слід звернути особливу увагу на те, як відбувається реформування цивільного законодавства країн ЄС на основі засад та норм міжнародних актів. Першочергово йдеться про досвід інституту цивільно-правової відповідальності Франції, що спричинить новий виток у регулюванні інституту відповідальності в Україні та уніфікації вже наявних норм.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Зелена І. Поняття інституту юридичної відповідальності у приватному праві. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/1/32.pdf> (дата звернення: 10.11.2021).
2. Иоффе О.С. Ответственность по советскому гражданскому праву. Изд-во ЛГУ, 1955. 308 с.
3. Канзафарова І.С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. НАН України. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, 2007. 453 с.
4. Ківалова Т.С. Зобов'язання відшкодування шкоди за цивільним законодавством України: теоретичні проблеми : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2009.
5. Волинка К.Г. Теорія держави і права : навчальний посібник, 2003. 239 с.
6. Загородній С.А. Актуальні проблеми виникнення цивільно-правової відповідальності. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/6050/Aktualni%20problemy%20vynyknennia_S%20Zahorodnij_2011.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 10.11.2021).
7. Хозяйственное право : учебник. / Под ред. В.К. Макутова. Юриком Интер, 2002. 906 с.
8. Щербина В.С. Господарське право : підручник. 2-е вид., перероб. і доп. Юриком Интер, 2005. 592 с.
9. Лейст О.Э. Санкции и ответственность по советскому праву: теоретические проблемы, 1981. 239 с.
10. Красавчиков О. А. Ответственность, меры защиты и санкции в советском гражданском праве. Проблемы гражданско-правовой ответственности и защиты гражданских прав. Свердловск, 1973. С. 10–15.
11. Тархов В.А. Ответственность по советскому гражданскому праву. Саратов, 1978. С. 8–11.
12. Денисенко О. Співвідношення штрафних санкцій та збитків у господарських відносинах. *Право України*, 2010. № 7. С. 216–223.
13. Цивільне право України : підручник : У 2 кн. / За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. Юриком Интер, 2002. Кн. 1. 864 с.
14. Грибанов В.П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. *Рос. право*, 1992. 204 с.
15. Луць В.В. Строки і терміни в новому Цивільному кодексі України. «Юридична Україна». 2003. № 11. С. 4–9.